

НАРОДНА ЕТИМОЛОГІЯ В ЛАТИНСЬКИХ КОМПОЗИТАХ

Єрьоміна Олена Юріївна,

асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається явище народної етимології в латинській мові, зокрема в латинських композитах. Народна етимологія реалізується в синхронії, але може бути джерелом діахронічних змін. "Затемнення" значення латинських слів призводить до появи сумнівних тлумачень у працях як давнини, так і сучасного етапу розвитку етимології. Особливістю інтуїтивної, а іноді і цілком свідомої етимологічної практики латинської мови є ідентифікація лексичних морфем замість граматичних, що призводить до появи "народних" композитів. Для народної етимології в латинській мові характерні гра слів і велика кількість "авторської" етимології.

Ключові слова: народна етимологія, мовна компетенція, народні композити, гра слів, квазінаукова та наукова етимологія, "народно-авторська" етимологія.

У Давній Греції слово *етимологія* означало "вчення про справжнє значення слова" з точки зору пошуку справжньої природи слова стосовно ідеї, що природно відповідає предмету, який вона позначає. Цицерон це переклав латиною як *veriloquium* [Cicero Top., 35]. За латинським граматиком Варроном етимологія прояснює, чому і звідки походять слова: *cur et unde sint verba* [Varro, De ling. lat., V, 1]. Ця антична концепція етимології пов'язана з найдавнішою теорією мови: первинні слова повинні відповідати самій природі речей. У середні віки етимологія стала фундаментом для граматики і риторики, тому основним її призначенням було виявлення зв'язків, віднайдених у слові. Крім того, етимологія середньовіччя базувалася на переконанні, що всі мови походять від однієї відомої мови. У Франції, наприклад, ще в XVII ст. існувала думка, що французька мова походить від юдейської. Етимологія в сучасній концепції це наука, що намагається не тільки встановити формальне і семантичне походження слова чи морфеми, але й відтворити їх історію у зв'язках із словами своєї родини, словами близькими за формою і змістом, а також із предметом, який вони означають. І в цьому сенсі етимологія – це поняття суто діахронічне. У синхронії вона відповідає мотивації слова та його внутрішній формі. Народна етимологія як сталий термін існує давно. Сама назва не дуже вдала, з цим погоджуються більшість мовознавців, тому кожен дослідник намагається дати своє визначення цього явища. Протиріччя закладене вже в самому слові *народна*. Як зазначав С. Ульманн, не йдеться про втручання в цей процес *народу* в соціологічному змісті цього слова [Ullmann 1952, 121]. З іншого боку, як вважав Н. В. Крушевський, кожне слово створене *народом* і будь-яка спорідненість, якщо вона відчувається, то відчувається *народом* [Крушевський 1998, 48].

Народна етимологія завжди протиставляється етимології науковій. Тому часто її називають *хибною* чи *псевдоетимологією*, або окремим випадком хибної етимології [Белецкий 1948, 114]. Наукова етимологія передбачає копітку, наполегливу роботу із залученням сучасних методів етимологічного аналізу: в діахронічному, синхронічному, генетичному планах [Белецкий 1948, 761].

Говорячи про народну етимологію в *давніх* мовах, варто зазначити і те, що ми не можемо різко протиставляти її етимології науковій через кілька причин: по-перше, на етапі свого становлення вона була етимологією і народною і науковою. По-

друге, відсутність або фрагментарний арсенал першоджерел не дозволяє повною мірою відтворити ланцюжок еволюційних змін давньої мови так, як це можна зробити, наприклад, із фр. словом *autruche* (страус), що походить від лат. *avis struthio*. По-третє, не існує носія-мовця, який міг би продемонструвати асоціативний зв'язок, на чому часто базуються дослідження народної етимології в сучасних мовах (так звана *паронімічна атракція*).

Народна етимологія часто виникає внаслідок "затемнення" значення слова, а в давніх мовах таких "темних плям" набагато більше, ніж у сучасних. Відмінність народної етимології від наукової полягає не в реконструкції втрачених етимологічних зв'язків, а в поясненні слова, відповідно до сучасного стану мови, тому найчастіше народна етимологія реалізується в синхронії, хоча може бути джерелом діакронічних змін – формальних або семантичних, а іноді й обох. Еволюція мови призводить інколи до того, що народна етимологія стає "*справжньою*", хоча й історично хибною, бо у свідомості мовців закріпилося саме таке, а не інше, значення. Так, латинське слово *repudium* (розірвання шлюбу) походить від *retro* (назад) і *pes* (нога), пор. також *tripudium* (три тактовий танок) від *tres* (три) і *pes* (стопа). Можливо, слово мало колись значення *відштовхувати від ноги*, однак римляни пов'язували його із *pudet* (соромно), про це свідчать різні джерела, а вже на базі цього слова з'явилося інше *propudium* (ганебний вчинок). Або така назва як *Matuta* від *tane* (ранок) і *tueri* (охороняти). Індоевропейський корінь **ta* пов'язаний з поняттям *краса*. Чому ж у свідомості римлян Матута асоціюється з ранком? Бо Матута – це давньоіталійська богиня, що потім ототожнювалась з Аворою, богинею ранішньої зорі.

Цінність народної етимології полягає не в "істинності" значення того чи іншого слова, а у виявленні асоціативних зв'язків і мовної компетенції, вона відображає (семіо)логічну стратегію мовця в реалізації своїх лексичних знань [Marie-José Béguelin, 2002].

Мета народної етимології в латинській мові, як і в інших мовах, полягає у пошуку природної мотивації в рамках власної форми слова, у своєму власному "внутрішньому словнику". В латинській мові це явище спостерігається протягом століть. В етимологічних дослідженнях давніх мов часто зустрічаються посилання на думку древніх людей. Про те, що думали римляни, ми достеменно не знаємо, однак ці ремарки ґрунтуються на тих нечисленних спробах пояснення і тлумачення слів і свідчать про неабияку зацікавленість мовними питаннями в античні часи та в епоху середньовіччя. В основному давні автори пояснювали еволюцію латинської лексики на зразок: "Давні говорили так, писали у такий спосіб, таке слово в Еннія, Елія тощо", про системну ж етимологічну практику навряд чи тут можна говорити. Але ми не повинні ігнорувати ці відомості тільки з тієї причини, що вони здаються нам "наївними" (наївна етимологія – ще одна з розповсюджених назв цього явища).

Деякі тлумачення давніх етимологів не викликають сумніву внаслідок прозорості внутрішньої форми, наприклад: *Tubicines a tuba et canendo* (*згавці на сурмах від сурми і співають*) (Варрон). Інші, не такі "прозорі" підтверджуються сучасними етимологічними дослідженнями [Тронський 1960, 129], наприклад: *Meridies ab eo quod medius dies* (*Полудень від половина дня*), тим більше, що Варрон пояснює: "*D antiqui, non R in hoc dicebant, ut Praeneste incisum in solarario vidi*" (*Д давні, а не Р*

в ньому вимовляли, я сам бачив це вирізане на сонячному годиннику в Пренесте). Є і такі, що настільки затемнені, що залишається лише констатувати таку інтерпретацію чи зробити нотатку на зразок "більш схоже на народну етимологію". Наприклад, *Volpes, ut Aelius dicebat, quod volat pedibus* (Лусиця, як говорив Елій, бо лімає ногами) (Варрон). Звичайно, що не можна вважати такі окремі висловлення справжнім науковим дослідженням.

Ненаукова етимологія виявляє інші цікаві тенденції, що стосуються не тільки організації лексичних одиниць, але й засобів синтагматичного аналізу. Особливо це стосується "акліматизації", іноді часткової, запозичень: так *hemigranium* (мігрень) перетворилася спочатку в *emigranium*, а потім в *migranium* під впливом латинського дієслова *migrare* (блукати); грецьке *γλυκκρριζα* (корінь солодки) під впливом *liquor* (рідина) перетворилося на *liquiritia*; для давніх римлян слово *ros* у композиті *ros marinus* (розмарин) означало "роса", хоча насправді це грецьке слово *ροῦς* (течія). Запозичені слова часто були незрозумілі малоосвіченим римлянам, тому мали кілька варіантів формального вираження. Наприклад, *lorandrum, rorandrum, rodandrum* (рододендрон) – деформація грецького *rhododendron* із гаплогією і під впливом *lorus=laurus* (лавр); слово *καριόφυλλον* (гвоздика як прянощі) перетворилося на *cariofolium*, що дало французьке *girofle* і на *cariophālum* (пор. іт. *garofano*), бо з формою предмета були відповідні асоціації. Інколи народні назви підлягають корекції, наприклад, *citocacia* (назва мильнянки, проносного засобу), від *cito* (швидко) і *cacare* перетворилася в *citococia* від *cito* і *coquere* (варити), тобто з засобу швидко-випорожнювального у швидкоперетравлений. І таке семантичне переосмислення справді можна назвати народною творчістю.

Крім того, складається враження, що при народній етимології як спонтанній, інтуїтивній етимологічній практиці легше ідентифікуються лексичні морфеми (основи, цілі слова), ніж граматичні морфеми (префікси, суфікси, закінчення). У такий спосіб *прості* слова стають "**народними**" *композиціями*. Наприклад, *assiduus* (невтомний, забезпечений) виводиться від *as* (ас, грошова одиниця) і *dare* (давати); *severus* (суворий), від *saevus* (лютий), *verus* (дійсний); *ficēdula* (вісчарик, назва пташки) наближують, незважаючи на якість голосної **Е**, до *ficus* (фіга) і *ēdere* (їсти); слово *levir* (брат чоловіка) у Нонія *quasi laevus vir* (немов би лівий чоловік), однак воно походить із *devir* (пор. укр. дівер), як і у випадку *lacruma* із *dacruma*; *nasturcium=nasturtium* (хрінниця, назва рослини) Пліній пояснює через *a narium tormento* (від якого верне ніс). Наведемо також кілька прикладів з Варрона: *Luna, vel quod sola lucet noctu. Itaque ea dicta Noctiluca in Palatio: nam ibi noctu lucet templum* (Місяць, бо сяє вночі. Тому він на Палатині зветься *Noctiluca*, бо вночі там храм освітлює); *pelvis pedeluis a pedum lavatione* (*Pelvis* (тазок), тобто *pedeluis*, від миття ніг); *cura, quod cor urat* (турбота – це те, що пече серце). Цікаві тлумачення і у Ісидора: *Sepultus dictus est eo quod sine pulsu* (Похований, бо є без руху); *Piger* (повільний, ледачий) *quasi pedibus aeger* (начебто хворий на ноги); *Defessus, quasi diu fessus* (Знесилений, бо довго був втомлений); *Nobilis, non vilis* (Знатний, бо не нікчемний). Більшість тлумачень є дуже короткими: *Mancus, manu ancus* (на руку скалічений); *Prudens, quasi porro videns* (обережний, бо далеко бачить); *Taciturnus, in tacendo diuturnus* (надто мовчазний, бо довго мовчить). Такі вирази більше нага-

дують гру слів. Складається враження, що автор навмисне добирає риму: *Niger, quasi nubiger* (Чорний, бо хмарний); *Miserabilis, quod sit miseriae habilis* (Нікчемний, бо удатний на нещастя). Така кумедна етимологія є проявом авторської творчості, "народно-авторською" етимологією. Часто це виявляється в поетичних творах, наприклад, *omnicarpaе caprae* (кози-всезризи), процитоване Варроном, або у Петронія *mero meridie* (опівдні, тут відбувається гра слів на базі *merus* (чистий) і *merum* (нерозбавлене вино) і омофонічним їм першим компонентом *meridies*). Винахідливі інтерпретації зустрічаються і в сучасну добу, наприклад, *cadaver* (труп) – *caro data vermibus* (досл. м'ясо дане хробакам) [Locutio].

Народною етимологією називають не тільки інтуїтивне переосмислення слова, але й цілком свідоме тлумачення латинських слів, зафіксоване в глосаріях, працях граматиків та в етимологічних словниках. Навіть при науковому пошуку можуть бути хибні, помилкові твердження. Чим далі від конкретної історичної епохи, тим більше може бути непорозуміння в інтерпретації слів давніх мов. С. Ульманн вважає, що причиною помилкових суджень є не стільки неграмотні люди, скільки напівграмотні або навіть грамотні, але недостатньо обізнані, такі як середньовічні писарі, латиністи Ренесансу [Ullmann 1952, 121]. Помилки трапляються і в багатогато ближчі до нас часи, і на сучасному етапі розвитку етимології. Інтерпретація завжди залежить від рівня наукової підготовки, а також від уміння обрати правильне тлумачення. Так, якщо порівняти дві праці з етимології латинської мови ХІХ століття, то можемо помітити, що у словнику Людвіга Додерлайна більше проявів "народно-авторської" етимології: *Minerva* від *mens* (розум) і *luēre* (очишувати), *trucidare* (різати) від *taurus* (віл) і *caedere* (вбивати), *selliquastrum* (високе крісло) від *sella quadrata* (квадратне сидіння), однак у нього і більше власних суджень. А.М. Велпі намагається подати різні трактування, наприклад, *vipera* (гадюка) 1) *ip̄ta* (?); 2) *viripera, quod parit virus* (та, що народжує отруту); 3) *vifera, quod fert virus* (та, що несе отруту); 4) *vivipara* (живородна) за Фестом. Докладного аналізу у цих словниках немає, є лише збірник етимологічних інтерпретацій із посиланням (не завжди) на джерела, або у формі власних міркувань. Автори ж словників античних старожитностей більше зосереджені на історичних фактах, предметах, ніж на знаках, що відображають ці поняття. Так, Ентоні Річ ("Словник римських і грецьких старожитностей") вважає, що слово *altare* походить від *alta ara*, бо збереглися зображення вівтаря з двома жертівниками (*ara*): високий (*alta*) слугував для жертвоприношень вищим богам. Автори "Етимологічного словника латинської мови" Альфред Ерну і Антуан Мейє вважають таке тлумачення народноетимологічним, бо, на їхню думку, слово походить від *adolere* (пахнути). У цьому випадку швидше йдеться про протиставлення квазінаукової та наукової етимології. За влучним висловом Робера А. Гежана (Robert A. Geuljans) етимологія – це історія слів, однак це не мистецтво, але мистецтво – це те, як розповісти цю історію: є багато істориків, які погані оповідачі, проте є й погані етимологи, однак гарні байкарі [Robert A. Geuljans]. Специфіка етимологічних досліджень латинської мови полягає в тому, що намагаючись встановити істину з точки зору сучасної етимології, неможливо ігнорувати етимологію народну.

В статье рассматривается явление народной этимологии в латинском языке, в частности, в латинских композитах. Народная этимология реализуется в синхронии, однако может быть источником диахронических изменений. "Затемнение" значения латинских слов приводит к появлению сомнительных интерпретаций в произведениях как древности, так и современного периода. Особенностью интуитивной, а иногда и вполне сознательной этимологической практики латинского языка является идентификация лексических морфем вместо грамматических, что приводит к появлению "народных" композитов. Для народной этимологии в латинском языке характерны игра слов и многочисленные проявления "авторской" этимологии.

Ключевые слова: народная этимология, языковая компетенция, "народные" композиты, игра слов, квазинаучная и научная этимология, "народно-авторская" этимология

Dans cette article on étudie l'étymologie populaire dans la langue latine, surtout dans la composition latine. L'étymologie populaire se réalise en synchronie mais elle-même peut être la source des changements diachroniques. L'opacité du sens des mots latins provoque les interprétations douteuses non seulement dans les oeuvres des grammairiens romains, mais aussi dans la période plus proche de nous. La particularité des pratiques étymologiques spontanées, parfois conscientes consiste en l'identification des morphèmes lexicaux au lieu de morphèmes grammaticaux qui fait apparaître les mots-composés populaires. Les jeux de langage et les manifestations de l'étymologie des inventeurs sont propres à l'étymologie populaire dans la langue latine.

Mots-cles: *etymologie populaire, compétence lexicale, composition "populaire", jeux de langage, etymologie scientifique et quasi-scientifique, etymologie des inventeurs.*

Література:

1. Белецкий А.А. Отношение простых и сложных основ в древнегреческом языке. Материалы для методики этимологических исследований: рукопись / А.А. Белецкий. – К., 1948. – 828 с.
2. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь / Иосиф Хананович Дворецкий. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
3. Крушевский Н.В. Об аналогии и народной этимологии / Н.В. Крушевский // Избранные работы по языкознанию. – М.: Наследие, 1998. – С. 48–58.
4. Тронский И.М. Историческая грамматика латинского языка / Иосиф Моисеевич Тронский. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1960. – 320 с.
5. Béguelin Marie-José. Étymologie "populaire", jeux de langage et construction du savoir lexical / Marie-José Béguelin // Semen. – 2002. – № 15 // Электронный ресурс: <http://semen.revues.org>
6. Doederlein Ludwig. Handbuch der lateinischen Etymologie / Ludwig Doederlein. – Leipzig: Friedr. Christ. Willh. Vogel, 1841.
7. Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine, 4-ème édition, / Alfred Ernout et Antoine Meillet. – P.: Klincksieck, 2001. – 833 p.
8. Geuljans Robert A. L'étymologie aujourd'hui // Электронный ресурс: <http://etymologie-occitane.chez-alice.fr>.
9. Isidorus Hispalensis. Etymologiarum libri XX Liber X De vocabulis // Электронный ресурс: <http://www.hs-augsburg.de>.
10. Locutio. Электронный ресурс: <http://www.locutio.net> Oxford Latin Dictionary. – Oxford: Clarendon, 1968.
11. Rich Anthony. Dictionnaire des antiquités romaines et grecques / Anthony Rich. – P.: Firmin Didot frères, fils et C, 1859.
12. Ullmann S. Précis de sémantique française / S. Ullmann. – Berne, 1952.
13. Valpy A.M. Dictionary of the Latin language / A.M. Valpy. – L., 1828.
14. Varro M. T. De lingua latina. L. V, VI // Электронный ресурс <http://thelatinlibrary.com/varro.html>.